

Synliga men förbisedda

Perspektiv på altarblommornas teologi och praxis

INTRODUKTION

Altarblommorna intar en synlig plats i kyrkorummet. De pryder altaret när man deltar i en gudstjänst. De är inom synhåll när man som turist eller pilgrim besöker gamla katedraler runtom i världen. De utgör också ett område synnerligen lämpat för församlingsbornas medverkande i gudstjänstlivet, och de får ofta en roll i konfirmandundervisningen.¹ Samtidigt är altarblommornas uttryckligen nedtecknade teologi nästan obefintlig. Över huvud taget nämns de ofta endast i förbifarten, om ens det. Altarblommorna är synliga men högst förbisedda.

Tystnaden gäller de flesta områden. Miljömedvetenheten har på sistone fått en mer och mer central ställning även i kyrkan. Men intressant nog nämner inte *Handboken för kyrkans miljödiplom* (2012) av den Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland ett enda ord om altarblommor. Det är som om altarblommorna inte alls skulle vara viktiga ur ett klimatperspektiv. Den etiska diskussionen kring detta tema saknas nästan helt i Finland.²

I det lilla som författats tillskrivs altarblommorna olika betydelser. Altarblommor tangeras ofta i böcker som behandlar liturgin och det liturgiska symbolspråket mera allmänt, såsom i *Liturgik: En introduktion* (1996) av teologen Carl Henrik Martling, eller etnologen Nils-Arvid Bringéus *Den kyrkliga seden* (2005). I dessa verk har altarblommor snarare varit ett sidospår i helheten än själva fokus. Altarblommor behandlas också kort i kyrkvaktmästares yrkeslitteratur, som en del av deras omfattande ansvarsområden och då snarast som ett praktiskt objekt som ska ombesörjas. En bok som uttryckligen tar upp altarblommorna, *Ett solidariskt altarbord* (2011) av Torrid Bengtsson et al, ger inte heller någon helhetsbild. Den betonar mest vikten av att duka altarbord solidariskt, genom att införskaffa och arrangera blommor som är odlade på ett miljövänligt sätt eller är rättvisemärkta.³ Dessutom kan texter angående altarblommor inta oväntade perspektiv. En kandidatuppsats angående altarblommor har avlagts vid Göteborgs universitet i ämnet ”kul-

turvård, trädgårdens hantverk och design” år 2015.⁴

I litteratur gällande kyrklig bildtradition behandlas blommor i olika strukturella och teologiska sammanhang genom tiderna.⁵ Pentti Lempiäinenens *Sano se kukkasin: Kasvit vertauskuvina* (1992) ger teologiska perspektiv på blommornas och växternas symbolik, men behandlar inte specifikt altarblommor. Detsamma gäller Lempiäinenens andra grundliga verk, *Kuvien kieli* (2002) samt till exempel Robin Margaret Jensens *Understanding Early Christian Art* (2000) och artikelsamlingen *Kuvan teologia* (1997). I litteratur om kyrkorummets och gudstjänstens symbolik diskuteras på vilka sätt kyrkorummets bilder och föremål kan fungera som symboler såsom bärare av olika betydelser (bland annat teologiska betydelser), men även i dessa diskuteras inte specifikt altarblommor.

I ljuset av de rika blomster- och bildskildringarna och i synnerhet det som faller utanför dessa skildringar förklaras artikelns fokus på just altarblommor. I handledningen för högmässa i den Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland, *Tjäna Herren med glädje* tillskrivs altaret en central betydelse i kyrkan: ”Kyrkorummet är uppbyggt kring altaret.”⁶ Nattvarden kallas för ”altarets sakrament”; i luthersk teologi är altaret framför allt ett nattvardsbord på vilken Kristi lekamen och blod placeras.⁷ Altaret gör Guds närvaro synlig. Utöver det fasta altaret kan man för rättningar som hålls i hemmet ordna ett bönealtare som ska vara täckt med en vit duk, och på vilket man ställer ”ett eller flera ljus, blommor, Bibeln eller Evangelieboken och i mån av möjlighet ett krucifix.”⁸ På (böne)altaret ställer man alltså ett begränsat antal föremål, däribland blommor. Det är flera liturgiska verk som hänvisar till kutymen att ställa blommor på altaret.⁹

Altaret kan tillräknas en central roll inte bara i kyrkorummet utan också i högmässan.

Blommor verkar höra till det, tillsammans med ett antal andra omsorgsfullt definierade föremål. Men samtidigt som dessa andra föremål, såsom ljus, kyrkotextiler och nattvardselement har beforskats grundligt är forskning kring altarblommorna mager och spretig.¹⁰ Detta är häpnadsväckande och problematiskt eftersom altarblommornas plats och roll i kyrkorummet och i liturgin blir oklar. Det är oklart varför

-
- 1 Det är flera skriftskolläroböcker som hänvisar till att konfirmanderna kan ha hand om altarblommorna under de gemensamma gudstjänsterna under skriftskolan. Det är värt att notera att böckerna inte uttryckligen nämner altarblommorna utan tanken finns med mera underförstått: Pruuki & Pruuki & Pulkkinen (2018, 55) talar om altarets och kyrkorummets utsmyckning som en av uppgifterna för den grupp som handhar kyrkvaktmästarens uppgifter under gudstjänsten; likadant gör Koivisto & Paalanne & Siukonen 2010, 365–366; samt också Junkkaala & Junkkaala 2002, 67. Både Pruuki & Pruuki (2002, 211) samt Aalto (2002, 27) och Issakainen et al (1993, 33) talar om kyrkorummets förberedelse som en av uppgifterna. Kokkonen & Paananen & Pirttimaa (2005, 35) anser att, för att förbereda den gemensamma gudstjänsten kan konfirmanderna indelas i grupper enligt följande uppgifter: syndabekännelse, förbön, text/drama, musik, kyrkvaktmästare.
 - 2 Laato 2019.
 - 3 Bengtsson & Håkansson & Ramberg 2011.
 - 4 Leckström 2015.
 - 5 Till exempel Laato (2016) diskuterar paradisskildringar i den tidiga bibelepiken.
 - 6 Kyrkostyrelsen 2012b, 65.
 - 7 Kyrkostyrelsen 2012b, 22.
 - 8 Kyrkostyrelsen 2009, 70.
 - 9 Kyrkostyrelsen 2012b, 67-68; Martling 1993, 225; Kilström 1977, 58.
 - 10 Angående forskning kring kyrkotextilier, ljus och nattvardselement, se t.ex. Bringéus 2005; Ryökäs 2002; Kilström 1977.

man placerar blommor på altaret över huvudet. Det är oklart om altarblommorna har en betydelse utöver det dekorativa och vilken betydelse det i så fall kan tänkas vara. Lika oklart är det hur altarblommorna ska införskaffas och användas på ett etiskt hållbart sätt. Det finns en tydlig brist på teologisk kunskap om altarblommorna. Den här artikeln tar ett första steg mot att vidga denna kunskap.

SYFTE OCH METOD

I avsaknad av en enhetlig altarblommornas teologi är avsikten med den här artikeln att framställa ett systemiserat bidrag till en altarblommornas teologi. Avsikten är först och främst att bidra med en kartläggning. Vi vill kartlägga hurdana teologiska perspektiv på altarblommor som kan finnas och vilka enskilda frågeställningar de väcker. Vi studerar altarblommorna ur fem centrala teologiska perspektiv: historiska, dogmatiska, bibliska, praktiska och etiska. Vi vill utröna vilka möjligheter till vidare forskning som finns inom tematiken. Därför är målet med den här artikeln snarare att ge en övergripande bild än en utförlig fördjupning i denna tematik.

De många olika perspektiven medför en metodologisk utmaning. De olika teologiska ämnena har olika teoretiska utgångspunkter och de metodiska ansatserna skiftar beroende på dessa. Vi upplever samtidigt inte detta som ett problem utan som en tillgång. Vi vill synliggöra hur altarblommorna är ett tema som förenar teologisk forskning på bred front, med anledning av de många perspektiv på dessa som kan intas.

I analysen av altarblommornas symbolik har vi, utöver den ovan angivna litteraturen, även använt Martin Modéus *Mänsklig gudstjänst: Om gudstjänsten som relation och rit* (2005). Även han nämner bara altarblommor i förbifarten, men i sin analys av kristna sym-

boler ger han användbara verktyg som kan tillämpas även på vårt ämne. Med hjälp av hans typologier diskuteras hurdana symboler altarblommor är och hur de kan tänkas fungera i kyrkorummet och gudstjänstlivet.

Det finns flera avgränsningar som inledningsvis måste göras. Utöver altarblommor finns det många andra blommor och växter i kyrkorummet. I många kyrkolokaler förekommer blommor och även stora växter nästan som inredningselement, också nära altaret, men inte just på altaret.¹¹ Det finns blommor som man hämtar in och ut ur kyrkorummet vid olika tillställningar och förrättningar. Bland andra Bringéus (2005) behandlar symboliken hos bröllopsblommor och begravningskransar som alla inrymmer flera teologiska perspektiv. Därutöver tar *Handboken för kyrkans miljödiplom* upp perenner och blommor på kyrkogårdar.¹² I den här artikeln analyseras dock inte blommor överlag i kyrkorummet utan specifikt blommor som man ställer på det fasta altaret.

En annan viktig avgränsning handlar om de liturgiska traditioner som omfattas här. Vi undersöker inte altarblommor i kyrkor överlag utan specifikt i lutherska kyrkor i finländsk och nordisk kontext. En sådan avgränsning är meningsfull inom ramen för det begränsade utrymmet i den här artikeln. Vi är dock medvetna om möjligheterna att utvidga det kontextuella fältet inom ramen för fortsatt forskning. Den här avgränsningen styr också valet av materialet. Vi utgår huvudsakligen från finländska och svenska/nordiska källor. I synnerhet olika handböcker och dokument kopplade till den Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland blir aktuella för en beskrivning av hur altarblommor används i praktiken och hurdana betydelser de tilldelas.

Även en del andra viktiga teman faller utanför artikelns avgränsningar. Psalmboken och andaktslitteratur innehåller en gedigen

blomsymbolik, och blomstermotiv i kristen visuell konst och i arkitektur är ett omfattande tema. Detta har dock fallit utanför fokuset i den här artikeln. Dessutom finns det gott om forskning om många olika symboler i kyrkorummet. Men, av de föremål och symboler som finns i kyrkorummet och i liturgin verkar just teologisk forskning kring altarblommor vara i princip obefintlig. Också av denna anledning är den avgränsning som här görs meningsfull.

HISTORISKA PERSPEKTIV

Altarblommornas historia är inte särskild lång. Det är dock inte helt enkelt att hitta historiska källor som behandlar altarblommorna. I Norden är det mest sekundärlitteratur som finns att tillgå och i dessa är inte ursprungskällorna särskilt grundligt dokumenterade. Martling skriver att det under den första kristna tiden förekom att altaret smyckades med blommor. Från 300- och 400-talen har såväl Hieronymus som Augustinus, enligt honom, givit vittnesbörd om detta. Denna sed upphörde dock så småningom, och under större delen av medeltiden hade blommorna inte någon uppenbar liturgisk funktion. De förekom troligen som dekorationer i kyrkorummet men inte som altarprydnader med symbolisk betydelse. Tvärtom, menar Martling, så försökte man länge hålla altarbordet fritt från dekorationer för att inte fördunkla dess uppgift som nattvardsbord.¹³ Det var först påven Clemens VIII (d 1605) som, enligt Martling, medgav att blommor fick placeras på altaret. Detta var sannolikt en bekräftelse av en sed som börjat växa fram under renässansen.¹⁴

Altarblommornas historia i Norden är förvånansvärt kort. I Sverige finns det redan sedan gammalt en sed att pryda kyrkan med blommor och grönt i synnerhet inför pingst och midsommardagen. Nils-Arvid Bringéus berättar att så tidigt som på 1660-talet men i synnerhet på

1700-talet finns det flera anteckningar i församlingar runtom i Sverige om traditionen att utsira alla stolar, båda sidor om dörrarna samt altare och predikstol med blommor och växter. Det handlade inte enbart om mindre blomsterkvastar utan även om hela björkstänger.¹⁵ Trots att blommor placerades på altaret redan för flera hundra år sedan verkar det alltså i nordisk kontext inte som att det handlade om altarblommor i den betydelse som vi tillskriver altarblommor idag.

Efter en genomgång av de nordiska källorna angående altarblommor, verkar det finnas en enighet om att blommor placerades på altaret och in i liturgin först in på 1900-talet. Bengt Ingmar Kilström framhåller att altarblommorna blev allmänna i Sverige först mellan världskrigen.¹⁶ Bringéus bekräftar detta med att påpeka att på fotografier av kyrkointeriörer i Sverige kan som regel inte levande blommor på altaret upptäckas före ett stycke in på 1900-talet.¹⁷ Peter Bexell ser det faktum att kyrkornas

11 Det kan hända att den teologiska innebörden av dessa växter är ännu svårare att lokalisera än altarblommornas. T.ex. Sundman (2007) samt Granberg (2004) nämner knappt ett ord om blommor eller växter i kyrkorummet, vare sig på altaret eller annanstans i kyrkan. Om inte växter och blommor i kyrkolokalen tillskrivs vare sig teologiskt eller arkitektoniskt värde, blir det oklart vilken roll som de ska spela i kyrkorummet.

12 Kyrkostyrelsen 2012a, 97.

13 Martling 1993, 225; Martling 1996, 47.

14 Martling 1993, 225.

15 Bringéus 2005, 195–196. Sedvanan uppföljdes med en så stor iver och noggrannhet att statsmakten blev orolig. Lövningen av ungbjörkarna upplevdes av nationalekonomer som ett slöseri och i 1734 års förordning om skogarna i riket förbjöds seden.

16 Kilström 1977, 58.

17 Bringéus 2005, 201.

första blomvaser ofta är från tidigt 1900-tal som ett bevis på att den här dateringen stämmer.¹⁸

Martling anser att det var på Nathan Söderbloms rekommendation som alttarblommorna kom till Sverige en bit in på 1900-talet.¹⁹ Det verkar som att traditionen inte fick något stadigt fäste särskilt snabbt. Så sent som 1945 påpekas det i en handledning för kyrkvaktarna att enligt en god kyrklig ordning har man inte blommor på altaret.²⁰ Under senare delen av 1900-talet fick alttarblommorna en mer given plats i kyrkorummet. Bringéus förknippar detta med att symboltänkandet mera allmänt fick ett större utrymme i kyrkolivet: även valet av blommorna gjordes då med en större omsorg.²¹ I varje fall anses blommor numera höra på altaret såsom ljusstakar, krucifix och antependier gör.²²

Vi antar att alttarblommornas historia i kyrkor i Finland torde följa utvecklingen i Sverige. De inhemska historiska källorna angående liturgin, såsom till exempel Heikki Kotilas *Liturgian lähteillä* (2004), är mycket kortfattade vad gäller alttarblommorna. Endast i förbifarten nämner han alttarblommorna och då i en restriktiv mening. Kotila tillskriver altaret en central roll i kyrkan, en plats för Kristi närvaro, vars ställning understryks genom att man inte sätter på det någonting annat än de nödvändiga nattvardskärlen. Altaret är inget blombord, påpekar han. Överlag verkar han tillskriva alttarblommorna enbart ett estetiskt värde, att de ska försköna kyrkan och koret.²³

DOGMATISKA OCH BIBLISKA PERSPEKTIV

Altaret har en central ställning i kyrkorummet och i nattvardsliturgin.²⁴ Ingenting som läggs på altaret kan därför vara slumpmässigt och tomt på innehåll. Även alttarblommornas funktion blir alltså utifrån detta perspektiv att förmedla det kristna budskapet. I det följande

presenteras dogmatiska och bibliska perspektiv på valet och användningen av alttarblommor. Utvecklandet av dessa perspektiv måste nödvändigtvis bygga på kännedom om biblisk bakgrund och kyrkans tradition. Efter presentationen av vissa bibliska och dogmatiska perspektiv diskuteras frågan hur man genom synliga bilder kan behandla trons osynliga innehåll, och till vilken grad detta är möjligt eller önskvärt.

I Bibeln och under kyrkans långa historia har blommor fått symbolisera olika saker. För en grundligare behandling av denna symbolik blir det nödvändigt att hämta insikter från den kristna ikonografins historia, bildens teologi, färgernas betydelse i kristen konst, blomster-symbolik i kristna hymner och texter och så vidare, vilket inte låter sig göras inom denna artikel.²⁵ I det följande lyfter vi dock fram några centrala bibliska och dogmatiska tankar även om det är klart att denna presentation inte kan vara uttömmande.

I nordiska anvisningar till valet av alttarblommor konstateras regelbundet att man inte bör använda krukväxter eller konstgjorda växter utan endast snittblommor.²⁶ I mässhandboken *Tjäna Herren med glädje* (2012) formuleras detta så här:

På altaret använder man vanligen snittblommor, som klippta från sina rötter förskönar altaret och där ger sitt liv. På så sätt påminner de om offer och livets skörhet. Av denna orsak använder man vanligtvis inte blommor i kruka, som ju i så fall måste hållas vid liv genom vattning. Inte heller använder man plastblommor.²⁷

I citatet nämns tre teman: snittblommorna förskönar altaret, men de påminner också om offer och om livets skörhet. Alla dessa tre teman kan motiveras bibliskt och dogmatiskt.

Skönhet betyder inte bara dekoration, utan är ett teologiskt begrepp full av betydelser.²⁸

Med sin skönhet påminner altarens blommor tittaren om hela skapelsens skönhet och biodiversitet, men också om Skaparens godhet. Till exempel menar Tertullianus (d. ca. 220) att doften och blommornas skönhet har en epistemologisk funktion, det vill säga genom dem lär människan känna Gud som en Skapare av en vacker och god värld.²⁹ Naturens skönhet och människans tacksamhet och beundran över den uttrycks ofta i Bibeln, så exempelvis i Psalm 104:13–15:

Du vattnar bergen från dina salar, jorden mättas av den frukt du skapar. Du låter gräs skjuta upp för djuren och örter till människans tjänst. Så framalstrar du bröd ur jorden och vin, som gläder människans hjärta. Så gör du hennes ansikte glänsande av olja, och brödet styrker människans hjärta.

Offersymboliken har tolkats både som en hänvisning till Kristi offer på korset, men också som församlingens offer till Kristus.³⁰ Martling skriver så här:

Avskilda från roten eller löken har de (blommorna) skattat åt förgängelsen. Därför är de en bild av offret, vars yttersta konsekvens är döden. Blommor i kruka är däremot inte offrade. Dem försöker man på alla sätt hålla vid liv. De kan därför aldrig bli en symbol för Kristi offer och bör inte sättas på altaret som är offrets plats. – – De (snittblommor) bär budskap om Kristi offer för våra synders skull, inte genom sin skönhet utan genom att själva vara offrade.³¹

Martling menar att även församlingen offerar sin tacksamhet till Kristus. Han ser de offrade blommorna som en Kristushyllning som därför bör placeras nära altarkrucifixet. Blommornas funktion är att framhäva krucifixet och de får därför inte gömma det genom sin storlek och prakt.³² Exemplet visar att olika praxis kring al-

tarblommor inte är slumpmässiga utan grundar sig i en genomtänkt dogmatisk syn. Vi menar att det dogmatiska tänkandet bakom praktiska val borde framkomma tydligare i kyrkans liv.

Det tredje temat, livets skörhet, uttrycks i Bibeln i samband med växter (till exempel i Jes 40:6–8; Job 14:2 samt 1 Pet 1:24). Psalm 103 är ett bra exempel av detta: ”Människans dagar är som gräset: hon spirar som blomman på marken, så sveper vinden fram, och den är borta, platsen där den stod är tom.” (Ps 103:15–16).

Tanken om att bara få ha snittblommor på altaret är dock relativt ny i kristendomen. Om man väljer att tolka blommornas symbolvärde på annat sätt än offer eller förgänglighet – till exempel genom att betona skönheten och tacksamheten, kan det tänkas att man kan frånga tanken att bara snittblommor är lämpliga. Den kristna traditionen är nämligen full av exempel på tolkningar av växter som växer ur jorden,

18 Bexell 2015, 173. Se också Bringéus 2005, 201 som hänvisar till att blomvaser ofta var gåvor till kyrkan från församlingsborna.

19 Martling 1996, 47.

20 Bringéus 2005, 202.

21 Bringéus 2005, 204.

22 Se Bexell 2015, 171–173; Kilström 1977, 57–58; Martling 1998, 45–51.

23 Kotila 2004, 158.

24 Om altarets betydelse inom lutherska kyrkor se Martling 1996, 37–38; Kilström 1977, 42–45.

25 Om bildteologin se Kotiranta 1997 och Bergman 2003.

26 Martling 1993, 226.

27 Kyrkostyrelsen 2012b, 67. Se också Bringéus 2005, 204; Martling 1996, 47; Sariola 2001, 67.

28 Se Seppälä 2010.

29 Harvey 2006, 36–37, 43.

30 Martling 1996, 47–48.

31 Martling 1996, 48.

32 Martling 1996, 48.

så till exempel har Kristi kors liknats vid livets träd och Kristi födelse förstått i ljuset av Jesajas profetia:

Men ett skott skall skjuta upp ur Isaias avhuggna stam, och en telning från deras rötter skall bära frukt (Jes 11:1).

I praktiken finns det runt om i världen olika praxis när det gäller snittblommor vs. krukväxter och plastblommor.

I Bibeln finns även andra motiv som kan förknippas med altarbblommor. Blommorna kan ses som hyllning till Kristus eller till Gud. När Salomo byggde ett tempel åt Herren ville han dekorera den med blomstermotiv (1 Kon 6:18, 29, 32, 35). Ett annat exempel där Salomo kommer fram är i Jesu ord om hur Gud tar hand om människor. Altarbblommorna kan påminna tittaren om Guds omsorg:

Tänk på liljorna, hur de växer. De arbetar inte och spinner inte. Men jag säger er: inte ens Salomo i all sin prakt var klädd som en av dem. Om nu Gud ger sådana kläder åt gräset, som i dag står ute på ången och i morgon stoppas i ugnen, skall han då inte ha kläder åt er, ni trossvaga? (Luk 12:27–28).

Blomstersymboliken i Höga Visan har i kristen tradition tolkats som en symbol för tiden då bruden och brudgummen får varandra, det vill säga frälsningens tid (Höga Visan 2:1; 2:3; 1:3). I flera andra texter används blomstringstiden som symbol för en eskatologisk frälsning:

Öknens och ödemarken skall jubla, det förtorkade landet glädjas och blomma. Som en äng med liljor skall öknens blomma, den skall glädjas och fröjda sig. (Jes 35:1).

I ljuset av denna tanke kan blommorna på altaret förstås som en inbjudan till nattvardsbordet

som en eskatologisk måltid där brudgummen Kristus möter sin brud, församlingen.

Den eskatologiska aspekten kommer även fram på så sätt att paradiset i kristen tradition ofta är förknippad med doftande blommor.³³ Blommornas goda doft påminner om det kommande paradiset skönhet, när den överskrider gränsen mellan det jordiska och det himmelska.³⁴ Därför hör den goda doften även till gudstjänsten både i östlig och i västlig tradition. Även i den kristna konsten, i mosaiker, målningar och reliefer, symboliserar blommorna ofta himmelens härlighet. I kristna hymner och poesi har man också ofta använt denna symbolik. Det är skapelseorienterade och eskatologiska paradiskildringar som kommer nära varandra.

Olika blommor och olika färger har i kristen tradition fått olika symbolvärden. Så förknippas vita liljor med Jungfru Maria, och de fem rosorna på långfredagen påminner om Kristi fem sår. Valet av altarbblommor till dop, bröllop och begravning kan uttrycka olika tankar i den kristna tron. Martling menar att ur liturgisk synvinkel har blommornas antal eller färg i förhållande till kyrkoårets tider ingen större betydelse. Däremot är det viktigt att de vittnar om Kristus.³⁵

Altarbblommor talar till flera sinnen – syn, doft, och även känsel – och både till människor med och utan djupare kristendoms-kunskaper. Därför finns det skäl att diskutera på vilket sätt de fungerar som symboler och i vilken utsträckning det är meningsfullt att tolka deras budskap i ord.

I sin bok *Mänsklig gudstjänst* ifrågasätter Martin Modéus nyttan av att noggrant definiera innebörden i en del kristen symbolik. Han delar in symboler i tre grundtyper utifrån deras funktion: definierande, legitimerande och markerande, och framställer de två förstnämnda typerna som väsentliga för till exempel

gudstjänstens firande.³⁶ Altarblommor hör enligt honom till den sista typen, det vill säga deras roll är att skapa en miljö som avviker från det normala och drar uppmärksamhet till gudstjänstens primära orsak.³⁷ Markerande symboler är enligt honom inte nödvändiga; de är kulturellt betingade och öppna för olika tolkningar.³⁸ Modéus framhåller betydelsen av att inte alltför mycket definiera innebörden av dessa markerande symboler, det är, enligt honom, bäst att lämna dem otolkade.

Likadana frågor väcks med tanke på kyrkosökare som inte nås av dogmatiska förklaringar, till exempel dementa och funktionshindrade personer. De vackra altarblommorna kan förmedla mer än den ytliga skönhetsupplevelsen, de kan förmedla något djupt teologiskt. Detta påpekas av Risto Parviainen och Seija Puusaari i uppsatsen *Altarin äärellä* (2012) angående dementa personers andaktsliv. Redan doften av altarblommor väcker tankar under andaktsstunden och de kvarlämnade blommorna kan väcka diskussion även efteråt. Björn Nalle Öhman skriver i avhandlingen *Kropp, handling och ritual* (2008) om gravt funktionshindrade personers religiositet och religiösa upplevelser. Han påpekar vikten av den icke-verbala upplevelsen och framhäver att ”religion är ett mänskligt fenomen där verksamhet i handling och ritual kan relateras till olika sammanhang och förstås ur olika perspektiv.”³⁹ Blommor på altarbordet blir en betydelsefull del av andaktsupplevelsen.

Dessa kritiska perspektiv aktualiserar diskussionen om i vilken utsträckning man ska sätta ord på teologiska tolkningar av altarblommor. Vi menar att även om visuella och kroppsliga symboler kommunicerar till betydligt fler än bara intellektuella, är det ändå meningsfullt och till och med nödvändigt att också undersöka dogmatiska tolkningar av altarblommor genom tiderna. Altarblommornas betydelse uttöms inte bara i deras dekorativa funktion.

Altarblommor lyfter fram och påminner om flera olika teman av det bibliska budskapet och den kristna tron. Eftersom blommor intar en synlig plats i kyrkorum och gudstjänster – i detta fall lutherska kyrkor i Norden – är det i teologiskt hänseende viktigt att tolkningen överensstämmer med kyrkans tro, som uttrycks i trosbekännelserna.

PRAKTISKA PERSPEKTIV

Mässhandboken *Tjäna Herren med glädje* anges att det råder en stor valfrihet angående altarblommor.⁴⁰ Detta kan sannerligen bekräftas ur ett praktiskt perspektiv. Det verkar vara viktigare att det finns blommor på altaret än vad det är för typ av blommor. Samtidigt är det mycket som ändå påverkar både valet av altarblommor och deras hantering. Ett fördjupat praktiskt perspektiv på altarblommorna klargör flera aspekter som man behöver ta hänsyn till, och som dessutom breddar altarblommornas symbolfunktion.

I dagens läge har det i Finland blivit kyrkvaktmästarens uppgift att ombesörja altarblommorna. Eftersom man har ganska fria händer gällande de blommor som ställs på altaret, anser Yrjö Sariola i sitt inlägg till *Suntion käsikirja* (2001) att altarblommorna är ett område där kyrkvaktmästaren kan låta sin kärlek till sin kyrka synas. Samtidigt menar han att altarblommorna och ombesörjandet av dessa är ett område där också församlingsmedlemmarna kan spela en central roll i synnerhet på sommaren då de kan plocka blommor

33 Laato 2016, 88.

34 Harvey 2006, 47–48; 222–225.

35 Martling 1993, 227.

36 Modéus 2005, 251–255.

37 Modéus 2005, 256.

38 Modéus 2005, 261–262.

39 Öhman 2008, 270.

40 Kyrkostyrelsen 2012b, 68.

från naturen eller sin egen trädgård.⁴¹ Det här sistnämnda perspektivet har fått en allt större betydelse. Modéus nämner att ett ”ofarligt sätt” att hitta barnen i högmässan är att låta barnen bära fram blommor till altaret.⁴² Altarblommorna kan bli ett område där kyrkan får utlopp för ambitionen att stärka församlingsbornas medverkan i planeringen och genomförandet av gudstjänsten.⁴³ Detta sker redan i olika gudstjänstgemenskaper.⁴⁴

Församlingsmedlemmarnas tilltagande roll att införskaffa altarblommor kan dock ha andra mer praktiska orsaker än bara syftet att öka deras deltagande i det gemensamma gudstjänstlivet. En sådan orsak kan exempelvis vara de ekonomiska utgifter införskaffandet av altarblommor medför. Bringéus anser att de enskilda församlingsmedlemmarna kan ta det ekonomiska ansvaret för blomsteranskaffningen.⁴⁵

I USA är församlingsmedlemmarnas bidrag till altarblommor en integrerad del av församlingslivet. Det är många församlingar som ger möjlighet för församlingsmedlemmar att bidra till veckans altarblommor till minnet av någon eller för att hedra någon eller något:

The large display of flowers is placed behind the presider chair and remains there for an entire week. The cost is only \$50.⁴⁶

Men denna typ av praxis förekommer också finländska sammanhang. För finska Sjömanskyrkan i Rotterdam är exempelvis inköp av altarblommor, för en angiven summa, för församlingsmedlemmar ett enkelt sätt att bidra till gudstjänsten.⁴⁷

Utöver att församlingsmedlemmar kan bidra till inköp av altarblommor genom donationer, kan man möjliggöra det här deltagandet på ett helt annat sätt. I Sverige har närodlade altarblommor blivit något av en trend. I ett sådant

fall kan enskilda församlingsmedlemmar eller grupper ta på sig ansvaret för dessa odlingar.⁴⁸ Likaså kan man uppmuntra församlingsmedlemmar att ta med altarblommor hemifrån eller plocka dem på väg till kyrkan, i synnerhet på sommaren. Att bidra genom donationer eller genom att plocka blommor från ängen eller genom att sköta församlingens egen trädgård är alla exempel på olika sätt att se på församlingsbors delaktighet i gudstjänstlivet och församlingens uppgift mer allmänt.

Det finns skilda meningar om hur viktigt det är att en specifik typ av altarblommor dukas fram. Som ovan antydde, menar Martling att det inte är vilken typ av blommor som är det väsentliga, utan att de visar på Kristus. Det finns samtidigt praktiska råd om passande blommor. Svenska kyrkans *Dagboken med kyrkoalmanacka*, som har kommit ut årligen i decennier beskriver noggrant vilka altarblommor som rekommenderas för varje söndag i kyrkoåret: ”Röda blommor”, ”violetter nejlikor”, ”liljor (inte vita)”, ”vita blommor (ej liljor).⁴⁹ Lika detaljerad är *Tjäna Herren med glädje*: ”björkkvistar med mössöron”, ”blåröda krysanter”.⁵⁰ Eftersom det nordiska klimatet påverkar tillgången av blommor så har man traditionellt anpassat sig till årstidens utbud: ”Palmkvistar eller substitut för dessa – i Norden – – sälgvistar.”⁵¹

Även utifrån ett praktiskt perspektiv tillskrivs altarblommorna inte bara en dekorativ betydelse. De tjänar också ett visst teologiskt syfte. Bringéus understryker detta genom att påpeka att införandet av fristående altaren, där prästen vid celebrerandet av mässa står vänd mot församlingen inte kräver dubbla altarvaser med blommor, tvärtom, menar han: ”[S]å väl vaser som ljus kan här rentav vara till hinder särskilt när flera ministranter medverkar vid kommunionen.”⁵² Martling understryker samma sak genom att påpeka att altaret inte är

ett blombord utan tillägnat andra funktioner och att man alltid måste utgå från detta. Han fortsätter: "[A]ltarskivan hålls därför fri och blommorna placeras ofta i en enda vas på annan plats i anslutning till altaret."⁵³ Martlings utsaga grundar sig på en oro om att man glömmar altarblommornas teologiska innebörd och fäster sig enbart vid det vackra. Men vi menar att den här oron kan vara omotiverad.

ETISKA PERSPEKTIV

I en tid där hela skapelsens fortbestånd står på spel och relationer mellan människor inte bara på hemmaplan men också globalt präglas av utmaningar och asymmetri är det viktigt att bli medveten om hur artefakter i kyrkorummet också påverkas av detta. Ekologisk hänsyn spelar också en mer och mer central roll i kyrkan.

På vårvintern 2001 inrättade kyrkostyrelsen för den Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland ett miljödiplom för att hjälpa församlingarna att ta ansvar för skapelsen och göra sin verksamhet mer miljövänlig. I läsinstruktionerna för *Handbok för kyrkans miljödiplom* (2012) konstateras det att det är en del av den kristna tron att bära ansvar för skapelsen. Gud ger oss allt det vackra runtom oss. Det väcker vår tacksamhet, respekt och vilja att ta väl hand om skapelsen, vårt gemensamma hem och vår värld.⁵⁴ Miljömedvetenhet ska vara en integrerad del av kyrkans liv.

Handboken kommer med otaliga praktiska exempel på åtgärder som syftar till en ökad miljömedvetenhet i församlingarna. Till exempel rättvisemärkt kaffe kommer fram flera gånger. Däremot nämns praxis gällande altarblommor inte en enda gång.⁵⁵ Icke desto mindre måste man, i handbokens anda, konstatera att miljöaspekten även borde inverka på altarblommorna. Det vore oärligt att inte beakta praxis gällande altarblommor då rättvisefrågor poängteras i anslutning till många andra produkter och då många av de globala

etiska problemen som handboken tillskriver kaffeproduktionen även gäller blommodlingen:

De rättvisemärkta produkterna kommer från småbrukares och andelslags gårdar. Till producenterna betalas ett pris som är fördelaktigare än världsmarknadspriset och en del av betalningarna

-
- 41 Sariola 2001, 67. Före kyrkvaktmästarna tog på sig uppgiften var pryddandet av altarna med blommor i Sverige, enligt Bringéus (2005, 207) prästfruns uppgift.
- 42 Modéus 2005, 400.
- 43 Kyrkostyrelsen 2012b, ix.
- 44 Laato 2019.
- 45 Bringéus 2005, 207.
- 46 Altar Flowers 2. Det är inte bara katoliker, utan bland annat även episkopaler (Altar Flowers 1); metodister (Sponsor Altar Flowers. Sponsor an Arrangement); som ger en möjlighet att sponsora altarblommor.
- 47 Aineettomat lahjat. Jumalanpalveluksen kukat.
- 48 Vi odlar egna altarblommor 2015; Bieniaszewski Sandberg 2018
- 49 Dagboken 2019.
- 50 Kyrkostyrelsen 2012b, 68.
- 51 Kilström 1977, 22. Se även Bringéus (2005, 202) som bekräftar att då det blivit brukligt att pryda altaret med blommor torde man i allmänhet ha valt sådana som varit tillgängliga under skiftande årstider.
- 52 Bringéus 2005, 201.
- 53 Bringéus 2005, 201. Se också Bexell (2015, 173) som också anser att blommor numera är allt oftare placerade bredvid eller framför altaret. I den här punkten skulle dock Martling (1996, 48) avvika från Bringéus och från Bexell, då han menar att altarblommor måste placeras nära altarkrucifixet och inte vid altarets yttre kanter för att uttryckligen framhäva och markera det.
- 54 Kyrkostyrelsen 2012a, 9.
- 55 Kyrkostyrelsen 2012a, 53, 54, 89, 128. Handbokens avsnitt angående rättvisemärkta produkter koncentrerar sig nästan enbart på kaffe och te och nämner endast en gång en blomma – ros, som en del av listan på alla de produkter som numera finns rättvisemärkta (Kyrkostyrelsen 2012a, 84–85).

förmedlas i förskott, för att möjliggöra en stabil verksamhet och ekonomi. Odlingarna följer vissa miljökriterier och man beaktar sociala förhållanden, till exempel arbetarnas fackliga organisationsrätt och utbildning.⁵⁶

Att köpa rättvisemärkta produkter, såsom blommor, är inte bara en klimatfråga utan också en komplicerad människorättsfråga. Vill församlingarna agera ansvarsfullt är en medvetenhet kring altarbloomornas ursprung ett måste. I Sverige har miljömedvetenheten kring altarbloomor blivit en stor fråga. Man har ifrågasatt meningen med importerade altarbloomor. Transporten från andra sidan världen kan knappast vara särskilt ekologiskt. Därför har vissa församlingar i Svenska kyrkan valt att odla altarbloomor, och sopkryddor, själva.⁵⁷

Den i grund och botten etiska hänsynen som kommer till uttryck vid församlingarnas egen blomrabatt och köksträdgård kan samtidigt leda till en utveckling av den kyrkliga traditionen. Utgår man från att just vissa blommor förknippas med bestämda helger i kyrkoåret, såsom vita liljor vid Maria bebådelsedag eller röda rosor på långfredagen, blir det problem då det inte alls är säkert att den egna blomrabatten lyckas producera just dessa blommor på den tiden av året. Det är inte heller mera säkert att den lokala blomsterhandeln kan ha ett hållbart sortiment året runt. Då återstår frågan om man av ekologiska skäl borde utveckla nya kyrkliga traditioner anpassade i nordiska och finländska klimatet. För inte allt för länge sedan gjorde man faktiskt så. Det är möjligt att man om igen av ekologiska skäl tar dessa aspekter mer i beaktande.⁵⁸

Att församlingen själv sköter blomodlingen kan ur ett helhetsperspektiv även medföra andra frågeställningar. Är man ute efter hållbara handlingssätt måste även bedömningen av vad ett eget växt hus får för konsekvenser för den

lokala blomsterhandeln. Ett sätt att tänka och agera etiskt angående altarbloomor är att medvetet inte beställa dem från fjärran utan köpa dem från en närbutik eller direkt från en närproducent. Den här aspekten understryks av Sjomanskyrkan i Rotterdam (2019) som på sina nätsidor deklarerar att altarbloomorna köps från en lokal blombutik.⁵⁹ Genom att handla lokalt kan församlingen stödja lokalproduktion och områdets företagare. Och vidare, om församlingen väljer att själv odla sina blommor och grönsaker kan detta inverka negativt på småföretagens ekonomi. Att handla etiskt är inte alltid en okomplicerad fråga.

Men praxis gällande altarbloomor medför inte bara komplicerade följdfrågor rörande den etiska och ekologiska hänsynen. Perspektiven kan även ställas i en fruktbar dialog med mer dogmatiska synpunkter, som i fråga om altarbloomornas livslängd. Eftersom altarbloomor ska symbolisera offer och skörhet i betydelsen förgänglighet (se ovan) behöver det också skapas förutsättningar för det. Martling understryker att först när altarbloomorna vissnar ska de bytas ut, inte tidigare.⁶⁰ Här flätas ekologiska hänsyn samman med mera teologiska betydelser. Man behöver inte föra vidare någon ”slit-och-släng-kultur” i församlingarna utan använda altarbloomorna in i det sista. Altarbloomor om något får gärna vittna om tidens gång och alla levandes dödlighet. Även den här uppgiften kan uttryckas i teologiska termer. Sigurd Bergman hänvisar till konstteologi och understryker bildmediets förmåga att sinnligt skapa empati inför bilder skildrande Guds lidandeshistoria.⁶¹ Vissnande altarbloomor för tankarna till det som Jesus gjorde för världen.⁶²

Eftersom altarbloomor till syvende och sist inte handlar om konsumtion och eftersom församlingar och kyrkan med sin förkunnelse också vill motarbeta en konsumtionskultur, så får inte heller det etiska perspektivet på altarbloom-

mor reduceras till en fråga om varuproduktion. Det finns nämligen ett viktigt perspektiv på altarblommorna som redan har antytt i avsnittet ovan angående praktiska perspektiv. Parviainen och Puusaari påpekar att altarblommor genom sin närvaro och doft kan främja vissa associationer hos dementa personer.⁶³ Den här poängen med altarblommorna kan breddas ut. Vi vill i det följande visa på möjligheten att den upplevelse som altarblommorna genom sina fysiska egenskaper möjliggör för individen inte bara handlar om en ensidig estetisk upplevelse utan kan innefatta djupare betydelser.

En diskussion om altarblommorna som objekt måste göras med vissa förtecken. I synnerhet Martling varnar för att det ceremoniella tänkandet är ett ständigt hot mot den liturgiska meningsfullheten. När estetik och praktfullhet i det liturgiska sammanhanget blir självändamål då är det ritualismen som har tagit över. Martling poängterar dock samtidigt att liturgin inte är främmande för det estetiska.⁶⁴ Det är just den här poängen som vi menar måste fram. Altarblommor har ett estetiskt värde. Men de har också ett i teologisk mening djupare värde som är tillgängligt genom sinnen.

Altarblommor kan främja uppkomsten av religiösa upplevelser. I avsaknad av fördjupningar i altarblommornas teologi kan vissa paralleller dras mellan altarblommorna och bildkonstens roll i kyrkorummet i förhållande till religion. Konstföremål intar en naturlig plats i kyrkorummet. För att framhäva den här essentiella kopplingen skriver Sigurd Bergmann i boken *I begynnelsen är bilden* (2003) att utan

en bildteoretisk upplysning och visuell dimension förblir teologin med nödvändighet ensidig och enögt bunden till en snäv text- och förnuftsytan som stympar den mänskliga kroppens sinnliga mångfald.⁶⁵

Detta gäller i högsta grad också altarblommor. De är inte bara vackra. Skönheten har ett budskap.

Skönheten i gudstjänstrummet vittnar, enligt Boel Sundman i *Levande arv* (2007), om tro. Det gudomliga kan inte fångas i något människor skapar, men genom att använda alla sinnen kan Guds närvaro uttryckas på flera

56 Kyrkostyrelsen 2012a, 85. För ett perspektiv på de många frågeställningar, både negativa men också positiva, som spelar in i global blomhandel, se t.ex. Perry 2012.

57 Vi odlar egna altarblommor 2015; Bieniaszewski Sandberg, 2018.

58 En sådan utveckling vore helt i linje med diskussionen om den kontextuella liturgin som bland annat Lutherska Världsförbundets *Nairobi Statement On Worship And Culture* (1996) har påbörjat. Dokumentet stadfäster fyra centrala principer för förhållandet mellan liturgi och kultur, varav en är hänsynen till de lokala omständigheterna.

59 Aineettomat lahjat. Jumalanpalveluksen kukat.

60 Martling 1998, 51.

61 Bergmann 2003, 213.

62 Bexell (2015, 173) kommer med en annorlunda synvinkel på blommor som har placerats på altaret: ”Man satte under en period gärna krukväxter på altaret, men med hänvisning till att man inte ska ha jord (förgänglighet!) på altaret är snittblommor nu det vanliga.” Det intressanta här är att den förgängliga jorden ska man inte ha på altaret medan förgängliga snittblommor anses vara teologiskt motiverade.

63 Parviainen & Puusaari 2012, 40.

64 Martling 1996, 16. För att göra Martling rätta måste det påpekas att han inte ger uttryck för en entydigt rationalistisk syn på religion. En av hans böcker, *Den talande tystnaden* (1998) handlar om att understryka att det tysta språket är en viktig del av kyrkans förkunnelse i gudstjänsten och i kyrkorummet.

65 Bergmann 2003, 213.

66 Sundman 2007, 59–60.

sätt.⁶⁶ Ett av dessa många sätt skildras av Nalle Öhman i avhandlingen *Kropp, handling och ritual* (2008):

[V]åra upplevelser behöver inte bli tolkade eller översatta med ett verbalt språk. Religion uppfattas så att den inte ger något vetenskapligt ontologiskt svar men väcker mod och tillit.⁶⁷

Öhman berör här den djupare dimension som alttarblommor kan få oss att erfara.

Om alttarblommornas betydelse reduceras till vackra objekt på eller vid sidan av alttarbordet, eller till statiska minnesmärken om kyrkliga traditioner förbises en hel värld av aspekter som alttarblommor kan stå för. Alttarblommor med sin närvaro vittnar om det man inte kan nå genom det talade språket. Med deras form, doft, färg och andra egenskaper som vi kan erfara genom våra sinnen kan alttarblommorna ge uttryck för tro och öppna upp för religiösa upplevelser.

AVSLUTNING

Avsikten men denna artikel har varit att göra det osynliga synligt. Det är inte sällan som man inte tänker desto mera på alttarblommorna. Många kyrkobesökare kan ta alttarblommorna bara som en trevlig dekoration. Samma kan gälla kyrkans anställda, präster som mest belymtrar sig över hur nattvardselementen ska få plats på altaret när blommorna tar så mycket utrymme, och kyrkvaktmästare som kan reducera ombesörjandet av alttarblommorna till en arbetsuppgift bland andra. Vi menar dock att när något placeras på alttarbordet måste det alltid vara teologiskt genomtänkt.

Det här bidraget till alttarblommornas teologi som behandlat fyra olika perspektiv är på inget sätt uttömmande. Som vi initialt tydliggjorde var dock målet med artikeln snarare att ge en övergripande bild än en utförlig fördjup-

ning i tematiken. Detta mål har uppfyllts. Vi anser att den här artikeln kan fungera som ett första inlägg i en fortsatt diskussion. Alla perspektiv som vi har behandlat kan fördjupas åt flera olika håll. Vi menar att artikeln påvisar ett stort behov av fortsatta studier kring alttarblommornas teologi. Vårt kommande tvärvetenskapliga forskningsprojekt *Kyrkans blommor* kommer att svara på dessa behov.

TD Heidi Jokinen (heidi.jokinen@abo.fi) forskar i ämnet teologisk etik med religionsfilosofi vid Åbo Akademi kring medling vid brott och våld mot kvinnor med ett stipendium från Svenska litteratursällskapet i Finland.

TD Anni Maria Laato (anni-maria.laato@abo.fi) är docent i dogmatik vid Åbo Akademi och i patristik vid Helsingfors universitet. Hon fungerar som forskningsledare och ämnesansvarig för systematisk teologi på Fakulteten för humaniora, psykologi och teologi vid Åbo Akademi.

67 Öhman 2008, 221–222.

LITTERATUR

- Aalto, Mikko (2002). *Elämän puu: Opettajan kirja*. Helsinki: Kirjapaja.
- Aineettomat lahjat: Jumalanpalveluksen kukat. *Finska sjömanskyrkan i Rotterdam*. <https://hollanti.merimieskirkko.fi/tue-ja-osallistu/> (4.11.2019).
- Altar Flowers 1. *St. Martins Episcopal Church, Houston, TX*. <https://stmartinsepiscopal.org/altar-flowers/> (4.11.2019).
- Altar Flowers 2. *St. Mary Catholic Church, League City, TX*. <https://saintmcc.org/altar-flowers> (4.11.2019).
- Bengtsson, Torrid & Per Håkansson & Monica Romberg (2011). *Ett solidariskt altarbord*. Malmö: Kirsebergs församling.
- Bergmann, Sigurd (2003). *I begynnelsen är bilden: En befriande bild-konst-kultur-teologi*. Stockholm: Proprius.
- Bexell, Peter (2015). *Kyrkornas mysterium: Tid-rum-liv-gudstjänst*. Skellefteå: Artos.
- Bieniaszewski Sandberg, Anna (2018). Många kyrkor allt grönare. *Dagen* 5.9.2018. <https://www.dagen.se/nyheter/manga-kyrkor-allt-gronare-1.1197914?paywall=true> (4.11.2019).
- Bringéus, Nils-Arvid (2005). *Den kyrkliga seden*. Stockholm: Carlssons.
- Dagboken (2019). *Dagboken med kyrkoalmanacka 2019–2020*. Varberg: Argument Förlag.
- Granberg, Gunnar, red. (2004). *Gamla kyrkorum i en ny tid*. Örebro: Libris.
- Harvey, Susan Ashbrook (2006). *Scenting Salvation: Ancient Christianity and the Olfactory Imagination*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Issakainen, Tytti & Anne Meretmaa & Jorma Parviainen & Eero Salmi & Pekka Simojoki (1993). *Elämän siiville: Opettajan kirja*. Helsinki: Kirjapaja.
- Jensen, Robyn Margaret (2000). *Understanding Early Christian Art*. London & New York: Routledge.
- Junkkaala, Timo & Marjatta Junkkaala (2002). *Tunnusko tien: Opettajan kirja*. Helsinki: Kirjapaja.
- Kilström, Bengt Ingmar (1977). *Kyrkans år*. Stockholm: Verbum/Studiebokförlaget.
- Koivisto Johanna & Helena Paalanne & Antti Siukonen (2010). *Ihan sama – eilen, tänään ja iankaikkisesti: Opettajan opas*. Helsinki: Lasten Keskus.
- Kokkonen, Jarmo & Terhi Paananen & Kati Pirttimaa (2005). *Quo vadis? Kirja opettajalle rippikouluun*. Helsinki: Otava.
- Kotila, Heikki (2004). *Liturgian lähteillä: Johdatus jumalanpalveluksen historiaan ja teologiaan*. Helsinki: Kirjapaja.
- Kotiranta, Matti, toim. (1997). *Kuvan teologia*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 209. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura.
- Kyrkostyrelsen (2012a). *Handbok för kyrkans miljödiplom 2012*. Publikationer från Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland 2012:5. Helsingfors: Kyrkostyrelsen.
- Kyrkostyrelsen (2012b) *Tjäna Herren med glädje:Handledning för högmässan*. Kyrkostyrelsens publikationer 2012:1. Kyrkostyrelse: Domkapitlet i Borgåstift.
- Kyrkostyrelsen (2009) *Du är med mig:Handledning för kyrkliga förrättningar*.
- Laato, Anni Maria (2016). Paratiisipuutarha Proban mukaan. *Luominen varhaiskristillisessä teologiassa*. Toim. Jussi Junni. *Studia Patristica Fennica* 5. Helsinki: Suomen patristinen seura.
- Laato, Anni Maria (2019) Ekologisia alttarikukkia. *Sanansaattaja* 19.7.2019 <https://www.sley.fi/ekologisia-alttarikukkia/>
- Leckström, Marianne (2015). *Närodlade altarblommor-Svenska Kyrkans möjligheter att odla egna snittblommor*. Kandidatavhandling. Göteborgs universitet. https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/38965/1/gupea_2077_38965_1.pdf (4.11.2019).
- Lempiäinen, Pentti (2002). *Kuvien kieli: Vertauskuvat uskossa ja elämässä*. Helsinki: WSOY.
- Lempiäinen, Pentti (1992). *Sano se kukkasin: Kasvit vertauskuvina*. Helsinki: WSOY.
- Lutherska Världsförbundet (1996). *Nairobi Statement on Worship And Culture: Contemporary Challenges and Opportunities*.

- Martling, Carl Henrik (1998). *Den talande tystnaden: Om det liturgiska symbolspråket*. Stockholm: Verbum.
- Martling, Carl Henrik (1996). *Liturgik: En introduktion*. Stockholm: Verbum.
- Martling, Carl Henrik (1993). *Kyrkans år och dagar*. Stockholm: Verbum.
- Modéus, Martin (2005). *Mänsklig gudstjänst: Om gudstjänsten som relation och rit*. Stockholm: Verbum.
- Parviainen, Risto & Seija Puusaari (2012). *Altтарin äärellä: Altтari, hartaus, muisti ja rytmi. Kirkkovuoden hartauksia muistisairaille*. Opinnäytetyö. Pieksämäki: Diakonia-ammattikoulu.
- Perry, Brian D. (2012). *The Structure and Dynamics of Cut Flower Export Markets from Kenya and Ethiopia, with Particular Reference to Trade with Norway*. NUPI Working Paper 797. Oslo: Norwegian Institute of International Affairs.
- Pruuki, Heli & Lassi Pruuki (2002). *Löytöretki: Rippikoulun ohjaajien opas*. Helsinki: Lasten Keskus.
- Pruuki, Heli & Lassi Pruuki & Jari Pulkkinen (2018). *Ihme: Rippikoulun ohjaajan kirja*. Helsinki: Nuori kirkko ry & Kirjapaja.
- Ryökäs, Riikka (2002). *Maiestas Domini: Dora Jungin liturgisten tekstiilien viesti*. Diss. Joensuu: Joensuu yliopisto.
- Sariola, Yrjö (2001). *Suntio palvelijana jumalanpalveluksessa. Suntion käsikirja*. Toim. Antti Heinola. Helsinki: Kirjapaja, 25–75.
- Seppälä, Serafim (2010). *Kauneus, Jumalan kieli*. Helsinki: Kirjapaja.
- Sponsor Altar Flowers. Sponsor an Arrangement. *Mount Olivet United Methodist Church, Arlington, VA*. <https://mountolivetumc.com/flowers> (4.11.2019).
- Sundman, Boel Hössjer, red. (2007). *Levande arv: Teologisk eftertanke och praktiska råd vid förändring och bevarande av kyrkobyggnader*. Stockholm: Verbum.
- Vi odlar egna altarblommor (2015). *Kyrkans tidning* 10.9.2015. <https://www.kyrkanstidning.se/inrikes/vi-odlar-egna-altarblommor> (4.11.2019).
- Öhman, Björn Nalle (2008). *Kropp, handling och ritual: Hur förstå religion och personer med grava funktionshinder?* Diss. Åbo: Åbo Akademis Förlag.